

†PILINYI PÉTER–GAVLIK ISTVÁN

Józsefváros

A Józsefvárosi Galériában, 2004. március 3-án tartott Budapesti Historiák előadóesten M. Szűcs Ilona – a Budapesti Városvédő Egyesület Józsefvárosi Csoportjának elnöke – munkájuk és eredményeik ismertetése mellett említést tett más kerületi helytörténeti tevékenységekről is: „Kerületünknek sajnos még nincs helytörténeti gyűjteménye. Szerencsére van egy Józsefvárosi Helytörténeti Alkotóműhely. Ennek két kis termében rendez évenként 3–4 időszaki kiállítást, gyűjti, gondozza és feldolgozza a helytörténeti emlékeket az alkotóműhely vezetője, a rendszeresen publikáló Pilinyi Péter. Előadásokra, helytörténeti séták szervezésére már többször felkértük, Gavlik István helytörténésszel együtt – előadásukra sor kerül a mai napon is.”

Józsefváros kialakulása

Történelmi források már utalnak Józsefváros mai területére. Ezekből tudjuk, hogy a mai Orczy-kert, Fűvészkert, azaz a mai Illés, Tömő és Práter utca környékén lehetett Mátyás király néhai vadaskertje. Pest városfalain kívül, a Hatvani kapu után feküdt a törökök temetője – helyén később a Nemzeti Színházat építették fel. Távolabb csupán vadon és homokos pusztaság volt. A pestiek 11. századi temetőkápolnájának romjaira épült a Szent Rókus Kápolna, Pest első kápolnája, amelyet a városi tanács fogadalmi templomként hozott létre. 1710–11-ben a városban pestisjárvány pusztított. Az 1711. szeptember 4-én, Szent Rozália napján ünnepélyes körmenettel „avatott” kápolna ma is Józsefváros egyik legjelesebb műemléke, amelyet 1739–40-ben bővítettek ki. Tervezője és

építőmestere nevét bizonytalanság övezi. Van olyan forrás, amely Mayerhoffer András, míg más Tormay Cécile írók egyik őst, Álgay Tamást nevezi meg.

Józsefváros területét öt fontos út szelte át: a Kerepesi országút (a mai Rákóczi út) a Hatvani kaputól vezetett Hatvan és Eger felé; a Szolnoki országút (a mai Üllői út) a Kecskeméti kaputól indult; a Keresztúri út (a mai Népszínház utca) az Alföld irányába biztosította a forgalmat. A Kőbányai út (a volt Major vagy Kálvária út, a mai Baross utca) Kőbányára, a pesti, majd a józsefvárosi építkezésekhez mészkövet adó bányák felé vezetett. Az ötödik a majorok közötti Birka út (a mai Illés utca) volt. A pesti városfalaktól körülbelül a mai József körút irányvonaláig kertészkedésre, szőlészetre alkalmas területek terültek el, azon túl szántóföldnek alkalmas területek, homokos, mocsaras, fás és bozótos területek váltották egymást. Gondot is okozott a korabeli Pest városi tanácsának a területek hasznosítása.

Józsefváros telepesei, nemzetiségei közül a magyarok és szerbek már 1690-ben engedélyt kaptak a városfalon túli építkezésre, kert- és szőlőművelésre. Elsősorban a mai Illés utca vonalában alakultak ki majorságok. Az 1718-as összeírások 33 szántót említenek. Az építkezést segítette, hogy ezeken a területeken könnyen áshattak kutakat az emberek, a környék tavait is bővizű források táplálták. A földek művelésével, a szántóterületek növelésével, fásítással, házak építésével csökkent a víznyős, de a futóhomokos terület is.

Német területekről tudatosan irányított Pest környékére telepeseket III. Károly és Mária Terézia. A területek hasznosítása mellett e térség elnémetesítése is célja volt a királynőnek. A frankok, a svábok és a bajor katolikus parasztok, iparosok családostól települtek le Lerchenfeldre (Pacsirtamezőre), a mai Horváth Mihály tér környékére. A német betelepülés csúcspontja 1758 és 1788 közé tehető, amikor már az egész Alsó-Külváros területét benépesítették. Korabeli források szerint az uralkodónő Bécsben „összefogatta” a bűnözőket, az utcalányokat, a striciket és száműzte őket Győr és Pest környékére. Így kerültek osztrákok is Józsefváros területére.

Utcanevek is őrizték és őrzik a korabeli telepesek által „elfoglalt” területet. A németek házai a Pacsirtamezőn, Kastberger József városi tanácsnok szántóföldjein épültek fel. Előbb németül, majd magyarul nevezték el a kiépült útszakaszokat Bajor utcának, Német utcának, Sváb utcának. A szlovák betelepülők az igénybe vett területet Szláv-várnak,

Slavische Festunna, Szlovák utcának, később Frühlingsfeld Gassénak, Tavasz utcának nevezték el. A Lenner major mögötti telkeket a magyarok lakták. Itt alakult ki a Magyar utca, Koszorú utca, Kereszt utca. Ez utóbbi utca sarkán a vallásos magyar majorosok egy fakeresztet állítottak, amelyen egy pléhkrisztus volt, illetve van ma is.

Egyéb emlékeket, eseményeket is megőriztek Józsefváros kialakuló utcái, terei. Rácok telepedtek le és természetek szőlőt a Kálvária tér környékén. Az innen ágazó szakaszon volt a Szőlőkert utca, a Szőlőhegy utca, a mai Dankó utca szakasza. A Rákóczi téri jó minőségű agyagot egy téglavető hasznosította. Pest városának és a kialakuló Józsefvárosnak is szüksége volt a téglára. A nagy fizikai megterheléssel és kezdetleges eszközökkel folytatott tevékenységet zömében szlovák munkások végezték. Többségük – mivel itt hosszú ideig biztosítva volt megélhetésük – magának is épített házat a környéken. A Rákosárok keresztelte a Téglavető utat, a mai Gutenberg téren. Nagy esőzésekkor ki is öntött a vízvezető árok, a később beépült Csatorna utcában, a mai Mária utcában. A Rökk Szilárd utca egykori neve Sár utca volt. A mai Baross utcában kialakított vízvezető árkon átívelő kőhíd biztosította a továbbjutást.

A nemzetiségek bevándorlása több hullámban történt meg. Betelepülésükkel „soknemzetiségű” kerületté váltunk. Éltek itt franciák, bajorok, németek, svábok, lengyelek, románok, szlovákok, bolgárok, ruszinok, szerbek és délszlávok. Nem csak paraszti tudásukkal, iparos mesterségeikkel, de népszokásaikkal, színes öltözetükkel, népdalaikkal is gazdagították Józsefvárost. Kerületünkben ma is élnek lengyel, bolgár, román, német, ruszin, szerb, szlovák „kisebbségek”. A Vajdahunyad utcában van a kisebbségi önkormányzati irodájuk.

A lakosság kérésére 1777. november 7-én Mária Terézia engedélyezte, hogy a betelepült külső városrészt fiáról, József trónörökösről Josephstadtnak, azaz Józsefvárosnak nevezzék el. Az akkor már 424 házával, mintegy 3200 lakójával Józsefváros sem volt külön település korának bármely falujától. Házainak nagy része vályogból készült földszintes épület volt, de már álltak téglá és terméskő felhasználásával épült házak is.

A város tisztavízű forrása vonzotta az idelátogatókat. Még a kocsmákban is az Illés-forrásból származó vizet szolgálták fel. Régi irodalmi feljegyzésekben a „császárok italaként” említik a forrás vizét. Visszaemlékezések tanúsítják, hogy Mária Terézia és fia, II. József is ellátogatott ide. A császár tiszteletére domborművekkel díszített klasszicista kútházat

emeltek a forrás fölé. Illés-napkor minden évben a Duna mellé települt szerbek zarándokoltak e kultikus helyre, s körmenettel ünnepelték meg a napot. Innen származik az Illés-kút elnevezés.

II. József feloldotta anyja, Mária Terézia szigorú rendeletét, mely szerint csak római katolikusok lehetnek Pest-Buda lakosai. Ezután kezdődött meg Józsefvárosban is a protestánsok, és egyéb vallású emberek nagyarányú letelepedése. Elsőként a katolikusok építettek egy fatemplomot és mellé egy haranglábát, a mai Horváth Mihály téren. Hosszú „huzavona” után a téren megépült az 1799. november 17-én felszentelt, ma is létező Szent József templom. Közben – a lakosság számának gyors növekedésével – 1784-ben a Rókus-kápolna mellett egy 75 férőhelyes kis kórházat hoztak létre. Az épületet bővítették, s az akkor 207 beteg befogadására alkalmas mai Rókus Kórházat 1798. május 28-án adták át.

1780 körül Pest város vezetése elrendelte a városfalakon kívüli utcák kövezését. Lebontatta 1794–1808 között a Kecskeméti és a Hatvani kaput, majd a városfalakat. Mindez lehetőséget és szabad utat nyitott a tömeges építkezésnek. Három oldalról beépült a külső Józsefváros legreggibb tere, a mai Mátyás tér. A gyakori homokviharok miatt a tér másik oldalán kiépült utca 1804-ben Sand Gasse, vagyis a Homok utca nevet kapta. Az állatvásárt a mai belvárosi Erzsébet térről 1785-ben helyezték át a mai Teleki tértől a Rózsák teréig húzódó terméketlen területre. A piacok és az állatvásárok közelsége miatt ebben a térségben építkeztek a kereskedők, a fuvarosok. Így alakult ki a Mátyás tértől a mai Népszínház utcáig beépült Fuvaros utca. Sorra épültek ki a „keresztutcák” is a Teleki tértől a mai József körülig.

A körúton túli terület, a belső Józsefváros 19. századi beépülésének emlékeit őrzik azok az egy és több emeletes házak, amelyekről M. Szűcs Ilona írt a „Palotanegyed a Józsefvárosban” című kötetében. Az épületek többsége a Múzeum, Bródy, Reviczky, Gyulai és Trefort utcákban, valamint a Szabó Ervin, Pollack Mihály és Lőrinc pap téren épült fel.

A belső Józsefváros utcaszerkezete, az építészeti stílusok sokaságát megőrkítő, s többségében még ma is látható épületei az 1838-as jejes árvíz után keletkeztek. 1838. március 14-én hajnalban hatalmas víztömeg árasztotta el Pest belvárosát és a vele szomszédos Józsefvárost. Városrészünk területét csaknem teljesen ellepte az ár. Az átlagos vízmagasság 216 cm volt; a Baross utcánál 2 méter, a Rókus Kórház előtti piacon 3 méter, de körúton a 4 métert is elérte. Józsefváros 1255 házából 891 dőlt össze, 115 erősen megrongálódott és csak 249 maradt épség-

ben. Szinte csak a Kőbányai út melletti keskeny terület, a Kálvária tér és a későbbi Ludoviceum (a Honvédség Hadi Főtanodája, majd a Magyar Királyi Honvédségi Ludovika Akadémia) környéke maradt szárazon.

A nagy katasztrófa, az ár elvonulása után nyomban megindult az újjáépítés. Nem csak rendkívüli munkaalkalmat teremtett, de elkezdődött a „kivándorlás” Pest belvárosából is. A közel hétezer fős Józsefváros 1850-re egy tizenhét és félezer lakosú kisvárossá nőtte ki magát. Az újjáépítés során az utcavonalai a Szépítő Bizottmány vezetője, a várostervező Hild János városrendezési tervei szerint épültek ki, illetve teltek meg szebbnél szebb, egészséges kő- és tégláépületekkel. A parcellázásokból befolyt összegekből feltöltötték és rendezték a régi téglavető és tégláégető területeket, betemették a Rákos árkot. 1873-ban, a főváros egyesítésekor Józsefvárosnak 8 tere, 62 utcája volt.

(†Pilinyi Péter előadását lejegyezte Gaulik István.)

Józsefvárosi séták

Egy kerületi útikalauzra lenne szükség! – mondtam 1996-ban Józsefváros polgármesterének, Csécsei Bélának. Megismételtem ezt 2003-ban, miután lemondtam a Kossuth Szövetség elnöki tisztségéről; remélve, hogy így lesz már időm rendezni az eddig gyűjtött anyagot. Javaslatommal a polgármester egyetértett: *Írd meg, hiszen akár az önkormányzat, akár mások vendége szeretne önállóan ismerkedni kerületünk nevezetességeivel, nem tudnánk írásos idegenvezetőt adni a kezébe!*

Az idelátogatókon túl a kerület lakóit, tanulóit is arra biztatnánk ezzel a kalauzzal, hogy ismerjék meg Józsefváros sok-sok neves épületét, szobrait, emléktábláit. Tudjanak azokról a jeles személyekről, írókról, költőkről, orvosokról, építészekről és másokról, akik kerületünkben laktak, tevékenykedtek.

Levéltári, könyvtári forrásokból gyűjtöttem az anyagot. Rendszerezve, előbb nyolc, majd hat részre, azaz sétára osztottam fel a kerület látnivalóit. Szerzőtársnak kértem fel a kerület történetéről több könyvet is megjelentető helytörténészt, Pilinyi Pétert. Segítségemre volt, fotókat adott M. Szűcs Ilona, aki a kerület védett épületeiről, palotáiról jelentetett meg könyveket.

A „Józsefváros” című kerületi lap írásaiából és az ott megjelent, Nyári Gyula készítette művészi képekből, valamint Morschhauer Miklós és Garay

János Tamás fotóiból is válogathattunk. A szerkesztésben Garay János Tamás, a lektorálásban Eörsi Sarolta segíti majd a hat kötet elkészítését.

Kiadóként a megjelentetés anyagi feltételeit Józsefváros Önkormányzata biztosítja. A munkát dr. Jóvér Béláné alpolgármester koordinálja, a Józsefvárosi Polgármesteri Hivatal Oktatási, Kulturális és Sport Osztálya vezetője, Varga Sándor és munkatársa, Fehérvári Pálné szervezi.

Pályáztatás alapján az Omigráf Kft., illetve az Aduprint Kft. kapott megbízást a nyomdai kivitelezésre. A tipográfiai és nyomdai előkészítés Rusznák János felelős vezetőnek és munkatársainak, elsősorban Gyalogné Juhász Anna szerkesztőnek köszönhető.

Útikalauzunkhoz mintát kerestem a könyvtárakban, de egyik kerületről sem találtam elképzelésemnek megfelelőt. Egy-két fejezetét azonban összeállítottam és véleményezésre három iskola tanárát kértem fel. Tanulóknak szervezett „sétákon tesztelték”. Véleményük szerint az útikalauz iskolai helytörténeti anyagként az órákon, szakkörökön vagy városismertető sétáikon is felhasználható lesz. Az útikalauz-tervemmel szerzőtársam, Pilinyi Péter, mint gyakorlott idegenvezető is egyetértett. Kötetenként egy-egy városrészbe – szinte személyesen megszólítva – kala-uzoljuk a sétálót. Az adott városrészt egy kötetben belül több kisebb egységre bontottuk. Sétáinkat, sétaajánlatainkat úgy terveztük meg, és úgy is ajánljuk, hogy azok ne vegyenek igénybe órákat. A séta bármelyik útvonalon elkezdhető, befejezhető, majd onnan folytatható legyen. Utcáról utcára vezetjük a kerületünk nevezetességeivel ismerkedőket. Mielőtt betérnek az utcákba, mielőtt körülnéznek a tereken, előbb ismertetjük az utca, a tér névadóját, a névadás vagy többszöri névváltozás történetét. Ehhez segítségül vettük a Fővárosi Közmunkák Tanácsa jegyzőkönyveit. Segítségét jelentett a nemrég megjelent „Budapest teljes utca-név lexikona” is. Ahol az utcában, a téren a névadóról szobor vagy emléktábla került elhelyezésre, esetleg a volt lakása is látható, arra külön felhívjuk a sétálók figyelmét. Az épületekről külön leírást adunk – tervezőjéről, stílusáról, építőjéről, építetőjéről, jelesebb lakóiról, bővítéséről vagy átalakításáról is beszámolunk. Az adott útiterv szerint meg-megállítjuk a sétálókat, s arra biztatjuk őket, hogy az épületen belül is érde- mes körülnézni. Az újabb épületeknél felhívjuk figyelmüket arra, hogy milyen nevezetes ház, közintézmény állt egykor a helyén. Amennyiben megtaláltuk a régi épület fotóját, vagy grafikáját, természetesen szöveg- közli képként azt is közöljük. Köteteinkben találnak még rövid leírásokat régmúlt eseményekről, verseket, irodalmi részleteket, ismertetőket

megszűnt kis- és nagyipari tevékenységekről, közintézményekről. A fotók mellett térkép-részletekkel segítjük, és egyben vezetjük a józsefvárosi sétára indulókat.

Amikor köteteink megjelennek, és megismerik azokat, kérjük, jelezzék, hol találunk ehhez hasonlót! Amennyiben elképzelésünk, ajánlataink, vezetési módunk a sétautat bejárók helyeslésével vagy kritikájával találkozik, kérjük és előre is köszönjük, ha azt is megírják nekünk, vagy a kiadónak.

(A Józsefvárosi séták 1–2–3–4. kötete már megjelent. Megvásárolható a VIII. kerület József körút 70. szám alatti Józsefvárosi Galériában. Az 5–6. kötetünk kézirata még kiadásra vár.

Sajnálattal tudatom az olvasóval, hogy szerzőtársamat, Pilinyi Pétert 2005. március 22-én kísértük utolsó útjára, a Fiumei úti Nemzeti Sírkertbe. Nyugodjon békében!)